

معرفی و بررسی مجموعه رباعیات نویافته قرن دهم از حکیم الهی

ایران ناصری سی سخت^۱

احمدرضا یلمه‌ها^۲

چکیده

آثار ادبی هر ملت آینه تمام نمای فرهنگ و ادب آن ملت است که بخش مهمی از فرهنگ و تمدن هر ملت را تشکیل می‌دهد. یکی از این گنجینه‌های گران‌بهای ادب فارسی جنگ‌ها و سفینه‌های برجای مانده از سده‌های پیشین است که غالباً به صورت دست نوشته در گوشه و کنار کتابخانه‌های داخل و خارج کشور در زاویه‌نسیان و فراموشی است. یکی از این آثار مجموعه رباعیاتی است که سعدبن ابی‌بکر معروف به حکیم الهی در قرن دهم هجری گردآوری نموده است. این مجموعه مشتمل بر ۳۸۲۷ بیت، گلچینی از رباعیات شاعران مختلف است که در ۱۶۴ برگ توسط کاتبی ناشناس کتابت شده است و تنها دست نوشته باقی مانده از این اثر به شماره ۱۷۰۶۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. با توجه به اینکه مجموعه رباعیات حکیم الهی تاکنون ناشناخته باقی مانده است، لذا نگارنده بر آن شد تا در این مقاله ضمن معرفی این اثر به بررسی نکات ادبی آن نیز بپردازد.

کلید واژه‌ها:

مجموعه رباعیات، حکیم الهی، نسخه خطی، قرن دهم.

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان - ایران. naseri.tb42@gmail.com

^۲ استاد زبان و ادبیات فارسی و عضو باشگاه پژوهشگران جوان و استعدادهای درخشان، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی،

avalameha@gmail.com

دهقان، ایران. (نویسنده مسئول)

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۹/۲۲

اعلام وصول: ۹۵/۰۹/۱۱

مقدمه

بی‌تردید ادبیات غنایی، از جذاب‌ترین و پر مخاطب‌ترین شاخه‌های ادب فارسی است که آن را می‌توان ماندگارترین و پایدارترین نوع شعر نیز به حساب آورد. یکی از شایع‌ترین گونه‌های شعر غنایی، اشعار عاشقانه است.

در طول تاریخ پرداختن به موضوع عشق و مسایل عاشقانه به دلیل جذابیت‌های خاص آن همواره مورد توجه شاعران و نویسندگان بود و دستمایه خلق آثار متعدد و متنوع ادبی شده است (باباصفیری، ۱۳۹۲: ۶). اما قرن ششم را باید نقطه عطفی در ادب فارسی دانست؛ چراکه با ظهور نظامی و سرودن خمسه او شور و تحرک بی‌نظیری در ادبیات غنایی ایجاد شد و ادبیات غنایی به کمال خود رسید و مسیری را هموار کرد تا سرایندگان در این شاخه ادبی طبع آزمایی کنند. با رواج شعر غنایی در قرون بعد، سرایش اشعار غنایی رواج روزافزون یافت.

شعر غنایی در سه شکل کوتاه (رباعی و دوبیتی)، متوسط (غزل و قطعه) و بلند (مثنوی) جلوه‌گر می‌شود. کمتر شاعری را می‌توان یافت که حداقل ابیات اندکی با موضوعات عاشقانه نسروده باشد و لذا اشعار و آثار بسیار زیادی در این نوع ادبی سروده شده است.

سعدالهی، ادیب و شاعر برجسته زبان فارسی در طول حیات خود کوشیده است تا خدمات شایانی را به زبان و ادبیات فارسی عرضه کند؛ وی اقدام به جمع آوری و طبقه‌بندی موضوعی اشعار شاعران پیش از خود در دو مجموعه کرده است. یکی سفینه سعدالهی (که گزیده غزل‌های شاعران است) و دوم مجموعه رباعیات (که گلچین رباعیات عاشقانه شاعران است).

متأسفانه با وجود تلاش‌های بسیاری که در سده اخیر برای معرفی و تصحیح گنجینه غنی ادبیات منظوم فارسی به وسیله پژوهشگران و اندیشمندان صورت گرفته، مجموعه رباعیات سعدالهی هنوز در پرده خمول و گمنامی باقی مانده است؛ نگارنده بر آن شد تا در این جستار ضمن معرفی این اثر به بررسی نکات ادبی آن نیز بپردازد.

پیشینه تحقیق

آثار منظوم و منثور باقی مانده از گذشته بخش عظیمی از میراث فرهنگی ایران زمین است که بسیاری از آن‌ها در گنجینه دست نوشته‌ها نهفته است و با وجود تلاش‌های صورت گرفته در جهت احیا و تصحیح این آثار ارزشمند هنوز تعداد قابل توجهی از این آثار و سرایندگان و نویسندگان آن ناشناخته مانده‌اند.

سعد الهی، از جمله شعرائی است که متأسفانه تاکنون خود و آثارش ناشناخته مانده است. وی علاوه بر سرایش اشعار به گردآوری مجموعه‌ای از رباعیات خود و دیگر شعرا پرداخته است. مجموعه رباعیات سعدالهی که گنجینه‌ای گرانسنگ از اشعار جمعی از شعرای فارسی زبان است، از دید اهل ادب و پژوهشگران به دور مانده است. تنها در تعداد محدودی از کتب و مقالات، نامی از سعدالهی و مجموعه رباعیات گردآوری شده توسط وی ذکر شده است:

- ۱- مهرداد چترایی، در مقاله‌ای تحت عنوان اشعار نویافته شاعران قدیم کرمان در سفینه سعدالهی، ضمن معرفی این دست نوشته و تدوین کننده آن، اشعار چند شاعر قدیم کرمان را از نسخه خطی آن سفینه تصحیح کرده است. بررسی نسخه خطی مورد استفاده در این مقاله نشان داد که دست نوشته به کاربرده شده توسط نویسنده مذکور سوای از نسخه حاضر بوده و هیچ وجه اشتراکی میان این دو دست نوشته وجود ندارد و سفینه و مجموعه رباعیات منسوب به سعد الهی، دو اثر کاملاً مجزا است.
- ۲- احمد منزوی نیز در فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، از مجموعه رباعیات حکیم الهی یاد کرده است.
- ۳- مصطفی درایتی، در فهرست‌گان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، از مجموعه رباعیات حکیم الهی نام برده است.
- ۴- اوحدی بلیانی در تذکره عرفات العاشقین و عرصات العارفین ضمن معرفی سعدالهی، مجموعه رباعیات و دیگر آثار وی را نیز به صورت اجمالی معرفی کرده است.

معرفی دست نوشته منحصر به فرد اثر

سعدالهی مجموعه‌ای از رباعیات شعرای مختلف پیش از سده دهم هجری را از سفاین و دواوین انتخاب نموده و بدون ذکر نام شاعر به صورت موضوعی طبقه‌بندی و به همراه مقدمه‌ای مصنوع در نعت پیامبر اکرم (ص) و بزرگان دین و تعریف رباعی و تاریخچه آن گردآوری کرده و این مجموعه را که دارای چهار قسم و هر قسم دارای چندین باب و بخش از خود به یادگار گذاشته است. (درایتی، ۱۳۹۱: ۳۲) از این مجموعه ارزشمند که تاکنون در غبار نسیان و فراموشی بوده دست‌نوشته‌ای باقی مانده که به شماره ۱۷۰۶۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این دست‌نوشته که مشتمل بر ۳۸۱۷ بیت است، در قرن دهم هجری توسط کاتبی ناشناس به خط نستعلیق ساده در ۱۶۴ برگ و ۳۲۸ ورق کتابت شده که صفحات آن دارای جداول ساده است و در هر صفحه آن حدود ۱۳ سطر تعبیه شده است. تنوع موضوعات مجموعه بر اهمیت و ارزش آن افزوده است. این مجموعه در چهار قسم که هر قسم شامل تعدادی باب است، گردآوری شده است:

فهرست اقسام و ابواب این مجموعه چنین است:

باب اول (در توحید باری تعالی و مناجات)، باب دوم (در نعت خاتم النبیین علیه السلام)،
 باب سوم (در تحقیق)، باب چهارم (در موعظت و نصیحت)، باب پنجم (در قناعت و عزلت)،
 باب ششم (در مکارم اخلاق)، باب هفتم (در امثال و حکم)، باب هشتم (در شکایت روزگار)،
 باب نهم (در افتخار و علو همّت)، باب دهم (در مدایح)، باب یازدهم (در مرثیه)، باب
 دوازدهم (در پیری و تأسف در جوانی)

قسم دوم در غزل و نسیب که شامل دو باب است: باب اول (در صفت معشوق)، باب
 دوم (در احوال عشق و آنچه میان عاشق و معشوق باشد که پنجاه فصل است)

قسم سوم در اخوانیات که شامل ده باب است: باب اول (در اخلاق)، باب دوم (در
 اشتیاق)، باب سوم (در تهنیت)، باب چهارم (در توقّف لطف و دلداری)، باب پنجم (در شکر)،
 باب ششم (در عتاب)، باب هفتم (در شفاعت و عذر گناه)، باب هشتم (در عذر خواستن از درد
 و بیماری و عیادت)، باب نهم (در حبس و بند)، باب دهم (در دعا)

قسم چهارم در اوصاف و صفت‌های شعر و هزل و هجا سه باب است: باب اوّل (در اوصاف)، باب دوم (در صنعت‌های شعر ده فصل است)، باب سوم: در هزل و هجا. نسخه با این جمله آغاز می‌شود:

اصناف تقدیس و تحمید و انواع تنزیه و تمجید حضرت صمدیت آفریدگاری را سزااست که از عرصه میدان فطرتش، رباع ربع مسکون زاویه‌ای است مختصر. (ص ۱) و با بیت زیر پایان می‌یابد:

از نحو همین که مسح زانو فرض است وز فقه همین که مبتدا مصبوب است
(نسخه خطی: ۳۸۱۷)

۲-۲- معرفی مؤلف

از زندگی سعد الهی اطلاعات چندانی در دست نیست و تنها در کتاب عرفات العاشقین و عرصات العارفین نامی از وی آورده شده است. با بررسی مجموعه رباعیات گردآوری شده حکیم الهی اندک اطلاعاتی درباره‌ی وی به دست آمد که بدین شرح است:

- در دیباچه مجموعه رباعیات مورد نظر مؤلف خود را «سعد ابی بکر بن سعد المعروف به حکیم الهی» معرفی کرده است. پدر وی سعدالدین حکیم است که در کتاب عرفات اشعاری از وی نقل شده است. (چترایی، ۱۳۹۲: ۷۱) سعد الهی در اشعار خود رهی تخلص کرده است.

- اوحدی بلیانی، در تذکره عرفات العاشقین و عرصات العارفین از وی با نام «سعدالدین الاله» یاد کرده و ابیاتی از وی آورده است، (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۳: ۱۷۲۰).

- وی علاوه بر اینکه به گردآوری اشعار دیگر شعرا پرداخته و به صورت هوشمندانه و به روش موضوعی اشعار را دسته بندی کرده است خود نیز صاحب ذوق بوده و اشعاری را سروده است.

- وی شاعر و نویسنده‌ای سنی مذهب بوده است که در اثنای کلام خود ارادت خود را به آفریدگار هستی، پیامبر اکرم و خلفای راشدین ابراز می‌دارد. «صلوات صلوات زاکیات و تحف تحیات نامیات بارگاه رسالت پیغمبری را شایسته که مقصود از ترکیب عناصر اربعه وجود اوست و قصاری نعت سحر و بیان ادراک مقام محمود او صلوات الله و سلامه علیه و علی آله الطاهرین المطهرین و خلفائه الراشدین المکرمین و سلم تسلیماً کثراً» (نسخه خطی: ص ۱)

- سعد الهی مانند اغلب شاعران روزگار خود به زبان عربی تسلط داشته است و در این زبان نیز طبع آزمایی کرده و ابیاتی را به این زبان سروده است:

بِاللهِ عَلَيكَ يَا نَسِيمَ السَّحَرَى گر بر سر کوی یار من برگذری
بَلغَةُ تَحِيَّتِي وَقُلْ يَا قَمَرِي از حال دل رهی مگر بی خبری
(نسخه خطی: ۳۶۵۰)

آثار سعد الهی

بنابر آنچه در فهرست نسخه‌های خطی و تذکره‌ها موجود است، از سعد الهی آثار زیر باقی مانده است:

- **مثنوی «قلمیه»:** از جمله سروده‌های سعد الهی است. ابیاتی از این مثنوی در سفینه سعد الهی و عرفات ذکر شده است. (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۳: ۱۷۲۰)

- **سفینه سعد الهی:** از این اثر دست‌نوشته‌ای وجود دارد که به شماره ۵۳۴ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این اثر ۲۶۶ برگ دارد و صفحات آن دارای جداول ساده است و در هر صفحه آن ۱۹ سطر به خط نستعلیق ساده کتابت شده است. عنوان‌های هر باب و نام شاعران به رنگ سرخ است. ترتیب اشعار در این سفینه به صورت موضوعی است و جامع آن که خویش را سعد الهی نامیده است در ۶۹ باب

موضوعات متنوعی نقل و سپس اشعار مربوط به هر موضوع را با ذکر نام شاعران آن ذکر کرده است. این دستنویس در حدود هشت هزار بیت دارد. تاریخ کتابت این مجموعه نامعلوم است؛ اما محتوای آن نشان می‌دهد که تألیف آن احتمالاً اوایل سده هشتم هجری بوده است و پس از آن در این مجموعه شعری نیست و همه شاعران متعلق به اوایل این قرن یا پیش از آن بوده‌اند. (صفا، ۱۳۸۶: ۱۰۰۳). این سفینه در سالهای اخیر توسط مهرداد چترایی در مقاله‌ای با عنوان اشعار نویافته شاعران قدیم کرمان در سفینه سعد الهی معرفی شده است

- **الرساله الوافیه فی علم العروض و القافیه:** این رساله، مختصری است در قواعد عروض و قافیه که به نام یکی از شاهان تألیف شده و با اینکه مؤلف در سرآغاز کتاب تجلیل فراوان از وی نموده نام او را نیاورده است. این کتاب دارای یک مقدمه و دو باب درباره عروض و قافیه می‌باشد. تنها دست‌نوشته باقی مانده از این رساله، نسخه‌ای است که توسط کاتبی ناشناس به خط نستعلیق کتابت شده و به شماره ۳۶۳۳/۱ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم نگهداری می‌شود.

- **مجموعه رباعیات سعد الهی (مقاله حاضر):** در عرفات عاشقین علاوه بر سفینه، مجموعه رباعیاتی نیز به سعد الهی منسوب است. این مجموعه سوای از سفینه سعد الهی است که با تطابق سفینه و مجموعه رباعیات یقین حاصل شد که هیچ بیت مشترکی در این دو اثر وجود ندارد. تنها تعدادی از عناوین باب‌های این دو اثر با هم همسان است ولی بیت و شعر مشترکی در آن وجود ندارد. این مجموعه مشتمل بر ۳۸۱۷ بیت است که توسط کاتبی ناشناس به خط نستعلیق ساده در ۱۶۴ برگ کتابت شده است. ترتیب اشعار در این مجموعه به صورت موضوعی بدون ذکر نام شاعر است. اغلب مضامین این مجموعه عاشقانه است. تنوع موضوعات مجموعه رباعیات سعد الهی بر ارزش و اهمیّت آن افزوده است.

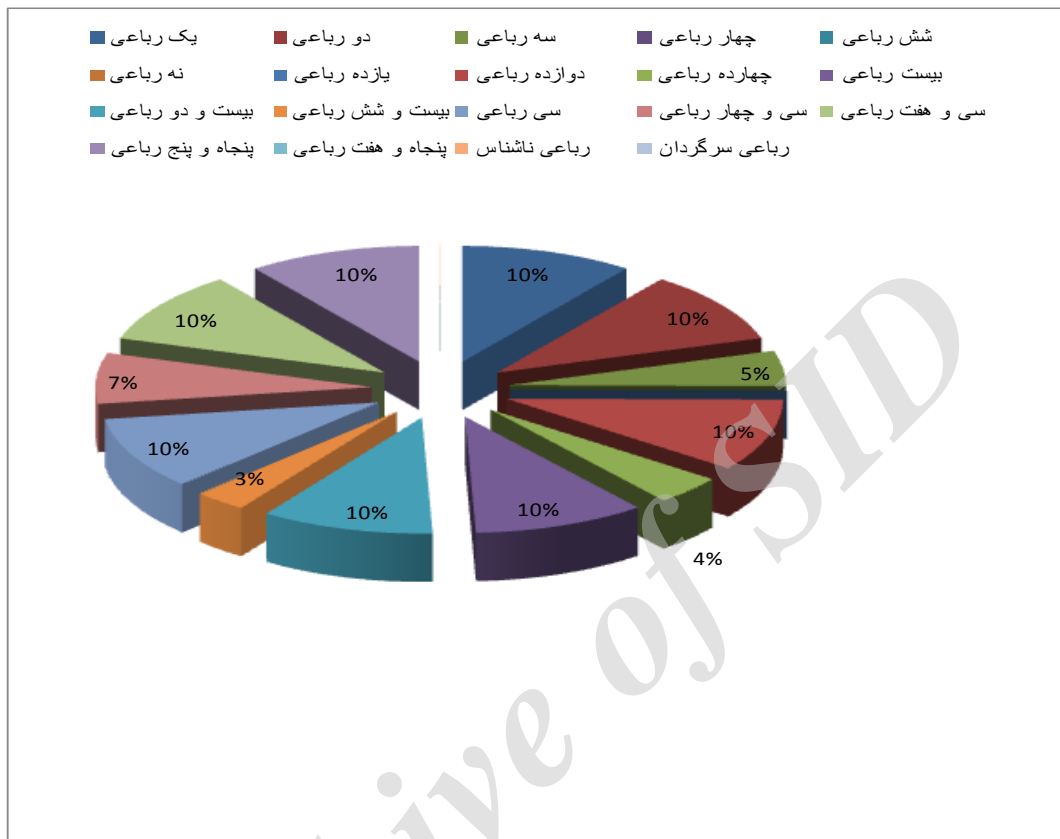
تعداد شاعران و ابیات آن‌ها

مجموعه رباعیات سعدالهی در بردارندهٔ رباعیات شعرای مختلف است که در این مجموعه نام هیچ یک از شعرای رباعیات ذکر نگردیده است که نگارندهٔ سطور با بررسی تذکره‌ها و مجموعه رباعیات از جمله: نزهه المجالس، خلاصهٔ الاشعار فی الرباعیات، مونس الاحرار فی دقایق الاشعار، سفینهٔ کهن رباعیات، مجموعهٔ اشعار و مراسلات فارسی و عربی و ... موفق به مشخص نمودن تعداد قابل توجهی از سراینندگان رباعیات مجموعهٔ مذکور گردید. اما با وجود تلاش‌های صورت گرفته سرایندهٔ تعدادی از رباعیات یافت نشد. شاید دلیل این مسأله چنانکه ریاحی در مقدمهٔ نزهه المجالس ذکر کرده است این است که در گذشته رباعی بر خلاف سایر قالب‌های شعری مثل غزل، قصیده، مثنوی و ... که اشعار رسمی و دیوانی بوده و در خزاین امرا و دیوان شعرا ضبط می‌شده است؛ در گنجینهٔ سینه‌ها و بر سر زبان‌ها جای داشته است و در موج وجد و حال صوفیان و در بزم شوق دردمندان و بر لب‌های صاحب‌دلان در سیر و گشت بوده و سینه به سینه نقل می‌گردیده و غالباً نام گوینده را هم همراه نداشته است. از این رو امروز هم جویندگان نام رباعی‌های مورد علاقهٔ خود را پیدا نمی‌کنند. یا هریک از آن‌ها را به نام چند تن می‌یابند و این خود ملاک ساده و روشنی برای تشخیص لطف و زیبایی یک رباعی و نشانهٔ قطعی برای شهرت و رواج و مردمی بودن آن رباعی است، و این می‌رساند که شعر به خاطر لطف و جوهر شعری خودش مانده و سرنوشت جاودانگی یافته نه به خاطر نام و یاد گوینده‌اش. (ریاحی، ۱۳۸۵: ۵۵)

تعدادی از رباعیات موجود در مجموعه رباعیات حکیم الهی در کتب مختلف به نام شاعران مختلفی ضبط شده است و لذا نمی‌توان به طور دقیق گفت که سرایندهٔ آن کیست؟ که از آن‌ها با عنوان رباعی‌های سرگردان از آن‌ها یاد شده است. در ذیل برای بررسی ساده‌تر و دقیق‌تر، بسامد اشعار شاعران در این مجموعه در قالب جدول و نمودار ارائه شده است.

اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
ابن سینا- ابوالفضل هروی- اثیرالدین اومانی- احمدجام- امیر خسرو دهلوی- جمال سرخسی- خاقانی- رابعه بلخی- رشید شروانی- رشید گنجه‌ای- رشید وطواط- رضی نیشابوری- رضیه گنجه‌ای- رفیع‌الدین لنبانی- رکن‌الدین- سهروردی- سید مرتضی- سیف‌الدین باخرزی- سیفی- شمس سجاسی- شمس عمر گنجه‌ای- شمس هروی- عبدالواسع جبلی- عراقی- عزیزالدین طغرابی- عسجدی- عصمت بخارایی- عماد لری- عمادی- عنصری- قاضی ابوالماجد- قاضی کمال مراغه‌ای- کسای- کمال خجندی- مجدالدین بغدادی- ملک شمس‌الدین- منوچهری- نجم‌الدین سمنانی- نجم‌الدین کبری- نظامی- واصلی مروزی- یمین اصفهانی			۴۲	۱	۸۴
اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
ابوالحسن طلحه- ادیب صابر- اسعد گنجه‌ای- حمید گنجه‌ای- خواجه عبدالله انصاری- شیخ بهایی- عزیز شروانی- فخر خالد هروی.			۸	۲	۶۴
اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
ابوالفرج رونی- اثیر اخسیکتی- رضی گنجه‌ای- رودکی- زکی کاشغری- سوزنی سمرقندی- شاه نعمت‌الله ولی- صدر خجندی- مسعود سعد- میرداماد.			۱۰	۳	۶۰
اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
امیر معزی- اوحدالدین کرمانی- ظهیر فاریابی.			۳	۴	۲۴
اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
جمال اشهری			۱	۶	۱۲
اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
سنایی- سید حسن غزنوی			۲	۹	۳۶
اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
جمال‌الدین اصفهانی.			۱	۱۱	۲۲
اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
حافظ- مجیرالدین بیلقانی			۲	۱۲	۴۸
اسامی شاعران			تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
			۲	۱۴	۵۶

سعدی - عطار			
اسامی شاعران	تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
	۱	۲۰	۴۰
سعد الهی			
اسامی شاعران	تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
	۱	۲۲	۴۴
ابوسعید ابوالخیر			
اسامی شاعران	تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
	۱	۲۶	۵۲
مولانا جلال‌الدین بلخی			
اسامی شاعران	تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
	۲	۳۰	۱۲۰
کمال‌الدین اسماعیل - مهستی گنجوی			
اسامی شاعران	تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
	۱	۳۴	۶۸
انوری			
اسامی شاعران	تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
	۱	۳۷	۷۴
مجد همگر			
اسامی شاعران	تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
	۱	۵۵	۱۱۰
خیام نیشابوری			
اسامی شاعران	تعداد شعرا	تعداد رباعی هر شاعر	مجموع ابیات
	۱	۵۷	۱۱۴
باباافضل کاشانی			
رباعی‌های سرگردان	۱۰		
جمع کل شعرا	۸۰	جمع کل ابیات	۳۸۱۷

نمودار ۱-۲: فراوانی اشعار شاعران برحسب درصد رباعی ذکر شده از آنها در مجموعه رباعیات سعد الهی.

ضرورت تصحیح مجموعه رباعیات حکیم الهی

مجموعه رباعیات حکیم الهی به دلیل اشتغال بر رباعیات بسیاری از شعرا، منبع ارزشمندی است که می‌تواند از طرفی در معرفی و بررسی اشعار و ویژگی‌های سبکی این شعرا و ابیات نویافته آنها سودمند باشد و از طرف دیگر به تصحیح اشعار آنها در دیوان‌ها یا تذکره‌ها کمک نماید. در ذیل به عنوان نمونه، مقابله ابیاتی از چند شاعر در «مجموعه رباعیات حکیم الهی» با آنچه در دواوین و تذکره‌ها آمده است ارائه می‌گردد:

۱- بابا افضل:

داماد عروس دهر بی مهر مشو کان فاحشه را خون عزیزان مهر است

(حکیم الهی: ۲۳۵)

دامادی دهر است به نزد همه عیب کان فاحشه را خون عزیزان مهر است

(دیوان بابا افضل)

در بیت فوق، کاربرد واژه «مهر» در مصراع دوم، کاربرد «عروس دهر بی مهر» را در مصراع اول تقویت و ضبط آن را تأیید می‌کند.

غافل شدن و دل به جهان در بستن جز محض خری و عین نادانی نیست

(حکیم الهی: ۲۴۵)

غافل شدن و دل به جهان در بستن جز مغروری و عین نادانی نیست

(دیوان بابا افضل)

۲- سید حسن غزنوی:

ای تن دل خسته بر جهان بیش منه وی کاه ضعیف، کوه بر خویش منه

(حکیم الهی، ۲۸۳)

ای جان دل خسته بر جهان بیش منه ای کاه ضعیف، کوه بر خویش منه

(دیوان: ۳۴۵)

در بیت فوق، با توجه به عبارت کاه ضعیف در مصراع دوم، به نظر می‌رسد که تن در مصراع اول اصح باشد.

۳- مجد همگر:

در عمر دمی خوش از جهان می‌طلبی آن دم ز جهان به جان نیابی مطلب

(حکیم الهی: ۵۱۳)

ور عمر دمی خوش از جهان می‌طلبی آن دم ز جهان نشان نیابی مطلب

(دیوان: ۱۲۳۶)

با توجه به وزن شعر و کاربرد واژه «دم» در مصراع دوم به نظر می‌رسد ضبط «مجموعه رباعیات» اصح باشد.

تا گوش بود، سوی سلامت باشد	تا چشم بود، بر در و بامت باشد
هر نقش و نگاری که نگارد قلمم	یا نام تو یا نامه پیامت باشد
	(حکیم الهی: ۲۷۸۰)
تا گوش بود، سوی سلامت باشد	تا چشم بود، بر در و بامت باشد
هر نقش و مرادی که نگارد قلمم	یا نام تو یا نامه به نامت باشد
	(دیوان: ۲۶۳)

در مصراع اول بیت دوم با توجه به کلمات نقش و نگارد کاربرد واژه «نگاری» بر واژه «مرادی» ضبط حکیم الهی بر ضبط دیوان مجد همگر ارجحیت دارد.

کام دل عالمی فتادت در دام	دل‌بند خلایقی در آغوش تو خفت
	(حکیم الهی: ۷۲۲)
دام دل عالمی فتادت در دام	دل‌بند خلایقی در آغوش تو خفت
	(دیوان: ۵۲۶)

با توجه به مضمون بیت کاربرد واژه «کام» در مصراع اول اصح به نظر می‌رسد.

دی شاه بتان با رخ رنگین می‌رفت	بی اسب پیاده، چست و شیرین می‌رفت
شکر ز لبش به پیل بالا می‌ریخت	وز غایت بی خودی چو فرزین می‌رفت
	(حکیم الهی: ۲۹۷۵)
دی شاه بتان با رخ رنگین می‌رفت	بی اسب پیاده، نغز و شیرین می‌رفت
شکر ز لبش پیل به بالا می‌ریخت	وزمستی و بی خودی چو فرزین می‌رفت
	(دیوان: ۱۴۵)

در رباعی فوق با توجه به تناسب واژه‌های پیاده و چست (که صفتی مناسب برای راه رفتن است) ضبط بیت در مجموعه رباعیات حکیم الهی اصح است.

در عشق توام نه صبر برجاست، نه دل بی روی توام نه عقل پیدااست، نه دل
(حکیم الهی: ۱۵۰۵)

در عشق توام نه صبر برخاست، نه دل بی روی توام نه عقل پیدااست، نه دل
(دیوان: ۵۹۶)

در بیت بالا با توجه به کلمه نه که پیش از صبر آمده ضبط حکیم الهی اصح است.

۴- عراقی:

هر شام که بگریست، مرا غمگین دید هر صبح که خندید، مرا گریان یافت
(نسخه خطی: ۵۳۹)

هر شام که بگذشت مرا غمگین دید هر صبح که خندید، مرا گریان یافت
(دیوان: ۹۹۱)

با توجه به واژه‌های غمگین، خندید و گریان کاربرد واژه بگریست اصح است.

۵- سعدی:

ای ماه شب‌افروز و شبستان افروز خرم دل آن که با تو باشد شب و روز
(حکیم الهی: ۸۰۲)

ای ماه شب‌افروز و شبستان افروز خرم تن آن که با تو باشد شب و روز
(کلیات اشعار: ۱۲۲۱)

در بیت فوق با توجه به مفهوم بیت، وصال و هم‌نشینی با معشوق سبب طیب خاطر و خرمی دل می‌گردد؛ لذا ضبط «مجموعه رباعیات حکیم الهی» اصح به نظر می‌رسد.

او را تو چنانکه اوست، نتوانی دید در چشم من آی صورت دوست بین
(حکیم الهی: ۸۳۷)

نی نی تو به حسن روی او ره نبری در چشم من آی و صورت دوست بین
(دیوان: ۱۵۹)

در بیت فوق با توجه به کاربرد واژه‌های چشم و فعل امر بین در مصراع دوم، به نظر می‌رسد ضبط بیت در «مجموعه رباعیات حکیم الهی» اصح باشد.

۶- جمال‌الدین اصفهانی:

چشمت که به یک غمزه دو صد جان برد او هرگز به وفا سوی کسی ننگرد او
(حکیم الهی: ۹۱۸)

زلفی که همه سال دل و جان برد او هرگز به وفا سوی کسی ننگرد او
(دیوان: ۷۸)

در بیت فوق با توجه به کاربرد واژه ننگرد در مصراع دوم، ضبط «مجموعه رباعیات حکیم الهی» اصح به نظر می‌رسد.

۷- ادیب صابر:

گر گویم نیست عین نقصان باشد ار گویم هست محض بهتان باشد
(ادیب صابر: ۱۲۴۲)

گر گویم نیست عیب و نقصان باشد ور گویم هست محض بهتان باشد
(خلیل شروانی، ۴۰۷: ش ۲۰۵۸)

در بیت فوق با توجه به کاربرد واژه محض در مصراع دوم کاربرد واژه عین در مصراع اول صحیح‌تر به نظر می‌رسد.

۸- شمس هروی:

قدت که چو من هزار دل داده اوست صد سرو سهی غلام آزاده اوست
در هم سری‌اش نیست کسی هم بالاش جز سایه و آن نیز هم افتاده اوست
(حکیم الهی: ۱۳۹۲)

قدت که چو من هزار دل داده اوست تا سرو سهی غلام آزاده اوست
در زیر فلک نیافت کس هم بالا جز سایه و آن نیز هم افتاده اوست
(خلیل شروانی، ص ۳۸۰: ش ۱۸۰۲)

با توجه به کاربرد واژه هزار در مصراع اول، به نظر می‌رسد کاربرد واژه صد در مصراع دوم صحیح‌تر باشد. همچنین آهنگ کلام در مصراع اول بیت دوم مجموعه رباعیات، سبب شده ضبط حکیم الهی اصح باشد.

۹- میرداماد:

ای سرو ز بالای تو پست افتاده	با قد تو شمشاد ز دست افتاده
در حجره خویش خواهمت بی‌زحمت	می خورده، صبوح کرده، مست افتاده
	(حکیم الهی: ۱۴۲۰)
ای سرو ز بالای تو پست افتاده	با زلف تو شمشاد ز دست افتاده
در خانه خویش خواهمت بی‌زحمت	می خورده، صبوحی زده، مست افتاده
	(دیوان: ۶۹۸)

تناسب واژه‌های سرو، شمشاد و قد، ضبط واژه «قد» را تقویت می‌کند و ضبط صحیح‌تر مجموعه رباعیات حکیم الهی را تأیید می‌کند.

۱۰- مولانا

بر من ز فراق چه تعبه‌هاست که نیست	در سوز غمت چه تاب و تب‌هاست که نیست
هر شب به خیال تو دمی خوابم بود	آن نیز به جان تو که شب‌هاست که نیست
	(حکیم الهی: ۱۷۳۴)
بر من ز فراق چه تعبه‌هاست که نیست	در سوز غمت چه تاب و تب‌هاست که نیست
هر شب به خیال تو دمی خوابم بود	تو بخت منی که بر نیایی از خواب
	(دیوان: ۱۴۲)

با توجه به کاربرد واژه‌های ردیف و قافیه در رباعی فوق ضبط حکیم الهی اصح است.

۱۱- مهستی گنجوی

جانانه هر آن کس که دل خوش دارد	حال دل بی‌دلان مشوش دارد
زهار ز آه شان بیندیش که آه	دودی است که زیر دامن آتش دارد
	(حکیم الهی: ۲۶۴۹)

جانانه هر آن کس که دل خوش دارد حال دل بی‌دلان مشویش دارد
 زنه‌ار ز آه‌شان میندیش که آن دودی است که زیر دامن آتش دارد
 (دیوان: ۱۸۵)

در بیت دوم رباعی فوق شاعر با آوردن واژه زنه‌ار به مخاطب هشدار می‌دهد. لذا کاربرد مثبت اندیشیدن به معنی ترسیدن اصح است. بنابراین ضبط حکیم الهی صحیح‌تر به نظر می‌رسد.
 ۱۲- انوری:

از چرخ که گامی به مرادم ننه‌اد وز بخت که بندی ز امیدم نگشاد
 پیروز شه طغان تکین دادم داد پیروز شه طغان تکین باقی باد
 (حکیم الهی: ۳۰۵۶)

از چرخ که کامی به مرادم ننه‌اد وز بخت که بندی ز امیدم نگشاد
 پیروز شه طغان تکین دادم داد پیروز شه طغان تکین باقی باد
 (دیوان: ۱۹۶)

در بیت فوق کلمه گام صحیح‌تر از کلمه کام به نظر می‌رسد.

۱۳- کمال الدین اسماعیل:

از خار چو آمد گل رنگین بیرون اندوه کنیم از دل غمگین بیرون
 کردند نظاره از عروسان چمن سرها ز دریچه‌های چوبین بیرون
 (حکیم الهی: ۳۲۶۰)

از پرده چو آمد گل رنگین بیرون اندوه کنیم از دل غمگین بیرون
 کردند نظاره از عروسان چمن سرها ز دریچه‌های چوبین بیرون
 (کمال اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۵۸)

با توجه به تناسب کلمه گل و خار در بیت فوق ضبط حکیم الهی اصح به نظر می‌رسد.

۱۴- خیام:

زان پیش که از زمانه تابی بخوریم با یکدگر امروز شرابی بخوریم
 کاین چرخ فلک به وقت رفتن ما را چندان ندهد امان که آبی بخوریم
 (حکیم الهی: ۳۴۴۵)

برخیز ز خواب تا شرابی بخوریم زان پیش که از زمانه تابی بخوریم
کاین چرخ ستیزه روی ناگه روزی چندان ندهد زمان که آبی بخوریم
(دیوان: ۱۴۴)

در رباعی فوق ترتیب قرار گرفتن مصراع‌ها در مجموعه رباعیات حکیم الهی صحیح‌تر به نظر می‌رسد.

ویژگی مجموعه رباعیات حکیم الهی

- حکیم الهی در مجموعه رباعیات خود اشعار ده‌ها شاعر از یاد رفته شروان، گنجه، بیلقان و ... از جمله حمید گنجه‌ای، شمس عمر گنجه‌ای، مجیرالدین بیلقانی، رضیه گنجه‌ای، زکی کاشغری و ... را برای ما حفظ و به یادگار گذاشته است.
- حکیم الهی رباعیات شاعران مختلف را به صورت موضوعی طبقه بندی نموده و در نتیجه امکان مقایسه اشعار شاعران را با یکدیگر به سهولت فراهم کرده است.
- سعد الهی در انتخاب اشعار جانب اخلاق را رعایت کرده است و با وجود آنکه در آن دوران دیوان اغلب شاعران مملو از اشعار هزل و طیبت به لفظ‌های زشت بوده است؛ حکیم الهی جز موارد بسیار اندک از آوردن ابیاتی که حاوی عبارات مستهجن بوده در مجموعه خود، خودداری نموده است.
- مؤلف مجموعه رباعیات، در برگزیدن ترانه‌های شاعران کمال ذوق را با توجه به موازین روزگار خود به خرج داده است و رباعیات عاشقانه پیش از سده دهم هجری را که مورد پسند مردم آن دوران بوده است در مجموعه خود گردآورده است.
- سعد الهی در گزینش اشعار مجموعه خود به زیبایی اشعار توجه داشته است فارغ از اینکه سراینده این اشعار چه کسی است. چراکه اشعار را بدون ذکر نام شاعر در مجموعه خود آورده است و در کنار آوردن اشعار شاعران به نام روزگار، اشعار شاعران گم نام و کم شهرت را نیز آورده است.

- قدیمی‌ترین اشعار مندرج در مجموعه رباعیات حکیم الهی متعلق به رودکی (قرن سوم هجری) است، و متأخرترین شاعری که اشعار وی در این مجموعه ضبط شده است واصلی مروزی (قرن دهم هجری) است. شایان ذکر است اغلب اشعار این مجموعه متعلق به سرایندگان سده‌های ۵، ۶ و ۷ هجری است.
- بیشتر اشعار مندرج در این مجموعه متعلق به سرایندگان شمال غرب ایران است و همین نکته هم می‌تواند موجب ارزش و اعتبار خاص این اثر باشد و تصویری از محیط ذوقی، ادبی و فرهنگی نواحی مذکور را در بازه زمانی مشخص پیش چشم خواننده آورد.
- بررسی ابیات مندرج در این مجموعه گویای این است که حکیم الهی دیوان شعر شاعرانی چون کمال‌الدین اسماعیل، جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، سیدحسن غزنوی و ... را در اختیار داشته چرا که در بسیاری از موارد شاهد ضبط اصح ابیات در این مجموعه نسبت به دواوین چاپی هستیم، و شاید شعر تعدادی از شعرا را از خود آن‌ها گرفته و اشعار پاره‌ای از شاعران دور و نزدیک هم چندان شهرت داشته و بر سر زبان‌ها بوده و سینه به سینه گشته و به مؤلف رسیده است.
- در بخش پایانی مجموعه رباعیات، حکیم الهی به شیوه زمان چندین شعر معما گونه را ذکر کرده است.

نتیجه گیری

سعدبن ابی بکر معروف به حکیم الهی، در قرن دهم هجری گلچینی از رباعیات شعرای مختلف را که بیشتر عاشقانه است؛ از سفاین و دواوین انتخاب کرده و بدون ذکر نام شاعر به صورت موضوعی تقسیم بندی نموده است و با مقدمه‌ای مصنوع شامل طلیعه‌ای در توحید و نعت نبی و خاندان عصمت و طهارت و تعریف رباعی و اهمیت و تاریخچه آن و مدح ممدوح، در چهار قسم و هر قسم در چند باب و چند بخش شامل: تحقیقات و جذبات، غزل و نسیب، اخوانیات، اوصاف و صفتهای شعر و هزل و هجا، گردآوری نموده و از خود به یادگار گذاشته است. با بررسی این مجموعه رباعیات و از مجموع آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت که:

- با وجود تلاش‌هایی که در سده اخیر در جهت احیا و تصحیح نسخ خطی صورت گرفته است؛ چه بسا آثار ارزشمندی که هنوز خود و مؤلفانشان در پرده خمول و گمنامی باقی مانده است و این آثار گرانسنگ مورد نسیان و بی‌توجهی قرار گرفته‌اند.

- مجموعه رباعیات سعد الهی یکی از دست‌نوشته‌های ارزشمند است که با توجه به ماهیت خود- یعنی گردآوری از رباعیات شاعران مختلف- در واقع نماینده یا نمونه کاملی برای شناسایی انواع ادبی است که در آن گنجانده شده است.

- در این مجموعه سازه‌ها و مفاهیم عرفانی، فلسفی، تعلیمی، شریعت، طریقت و... به کار رفته است که مهم‌ترین آن همانا ستایش مقام خداوندی است که با ویژگی‌های چون غیرقابل تصور بودن خدا، غفار بودن خداوند و طلب عفو و بخشایش از او، ستایش قدرت و علم خداوند، بیان عشق پاک و اشتیاق ویژه نسبت به معبود ازلی، عجین شده است.

- بخشی از مجموعه رباعیات حکیم الهی به ادبیات تعلیمی اختصاص یافته است. در یک نتیجه‌گیری کلی می‌توان گفت غنیمت دانستن لحظات زندگی، زودگذر بودن زندگی، حتمی بودن مرگ، عدم ترس از مرگ، ستایش مدارا و تسامح در زندگی، نکوهش غفلت، نکوهش نفس، پرهیز از حرص، شهوت و کبر، ستایش قناعت، عدم تکیه بر عفو الهی و تأکید بر تلاش، نکویی کردن در زندگی، نکوهش دورویی و ریا، تأکید بر همنشینی با خوبان و بزرگان، توکل به خدا، اهمیت عاقبت‌اندیشی، شکایت از روزگار و نایاب بودن خوبی‌ها، آمیختگی خوبی‌ها با

بدی‌ها، ستایش میانه‌رویی مهم‌ترین شاخصه‌های تعلیمی در مجموعه رباعیات سعد الهی بود که مورد بررسی قرار گرفت.

• محور و تکیه اصلی زیبایی‌های صوری و ظاهری معشوق در مجموعه رباعیات سعد الهی بر صورت‌های خیالی یعنی تشبیه، استعاره، اسناد مجازی و تشخیص (جاندارپنداری) است؛ بدین معنا که شاعران با دیدن زیبایی‌ها و شگفتی‌های طبیعت اطراف خود به توصیف هنری معشوق می‌پردازند. به عنوان مثال فصل بهار که تجلی انواع زیبایی‌ها و حیات دوباره طبیعت است. شاعر را بر آن داشته که با استفاده از صورت‌های خیالی، تصویر و ایماژی - که برگرفته از احساس و تخیل اوست - از معشوق بیافریند؛ یعنی احساس خود را در بیان زیبایی‌های معشوق به زیباترین و حسی‌ترین تصویر پیرامون خود تشبیه کند؛ بنابراین اهمیت صورت‌های خیالی در توصیف زیبایی‌های ظاهری و شاعرانه معشوق بسیار قابل توجه و تأمل است.

• بررسی اشعار مجموعه رباعیات سعد الهی نشان می‌دهد که در توصیف زیبایی‌های معشوق، اغلب شاعران از مشبه‌به‌های یکسان یا نزدیک به هم استفاده کرده‌اند و مشبه‌به‌های بدیع و نوآورانه کمتر به کار برده‌اند. به عنوان نمونه در سنت شعری و عرف عام و نظم و نثر فارسی آن چه رایج است، این است که قد باید بلند و کشیده باشد. بنابراین، در اکثر قریب به اتفاق موارد، قد معشوق به سرو تشبیه می‌شود و دلیل آن نشان دادن شکوه و تمامیت معشوق است. البته در برخی موارد نیز از صنوبر به عنوان نمادی از قامت دوست یاد می‌کنند.

• در کنار هم قرار گرفتن ابیات هم معنا آگاهی‌های ارزشمندی را درخصوص نگاه شاعران آن دوران به موضوعات یاد شده در اختیار مخاطب قرار می‌دهد؛ مثلاً در بخشی که به غزل و نسیب اختصاص یافته است، به دو باب جداگانه تقسیم می‌شود، یکی در صفات معشوق و دیگری در احوال عشق و آنچه میان عاشق و معشوق است؛ باب اول این بخش اطلاعات بسیار جالب و کاملی در خصوص ویژگی‌های ظاهری و جمال معشوق در شعر فارسی در آن دوران در اختیار مخاطب قرار می‌دهد، لذا بررسی ویژگی‌های طبقه‌بندی شده در مجموعه رباعیات سعد الهی که در واقع می‌تواند نمایانگر ویژگی‌های غالب بر جریان ظاهری و محتوایی اشعار در سده دهم هجری باشد.

- در اغلب اشعار این مجموعه، عاطفه شعری عاشقانه دیده می‌شود که این نوع عاطفه، حاصل جریان حاکم بر شعر و شاعری در آن دوره بوده است و شاعران بیش از آنکه در صدد بیان اندیشه‌ای باشند، حالات و احساسات خویش را بر بستر کلام منخیل جاری می‌کردند.
- با بررسی مجموعه رباعیات می‌توان به این نتیجه رسید که جامع این مجموعه - سعد الهی - از دانش ادبی والایی برخوردار بوده است و به انواع فنون و صناعات ادبی آشنایی داشته است و با بهره‌گیری از این دانش به خوبی به طبقه‌بندی موضوعی اشعار شاعران به ویژه در باب دوم و سوم پرداخته است.

Archive of SID

فهرست منابع و مآخذ

- ۱- ادیب صابر، شهاب‌الدین، (۱۳۸۵)، *دیوان ادیب صابر ترمذی*، مقدمه تصحیح و تنقیح احمدرضا یلمه‌ها، تهران: انتشارات نیک خرد.
- ۲- انوری، محمد بن محمد، (۱۳۸۹)، *دیوان*، مقدمه سعید نفیسی، تهران: چاپ مدرسی.
- ۳- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد، (۱۳۸۹)، *عرفات العاشقین و عرصات العارفین*، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
- ۴- بابا افضل کاشانی، محمد بن حسین، (۱۳۵۲)، *دیوان*، تصحیح مصطفی فیضی، کاشان: وزارت فرهنگ و هنر.
- ۵- _____، (۱۳۶۳)، *رباعیات بابا افضل کاشانی*، مقدمه سعید نفیسی، تهران: انتشارات فارابی.
- ۶- بابا صفری، علی اصغر، (۱۳۹۳)، *فرهنگ داستان‌های عاشقانه در ادب فارسی*، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۷- جمال‌الدین اصفهانی، محمد بن عبدالرزاق، (۱۳۷۹)، *دیوان استاد جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی*، تصحیح وحید دستگردی، تهران: انتشارات نگاه.
- ۸- چترابی، مهرداد، (۱۳۹۲)، *اشعار نویافته شاعران قدیم کرمان در سفینه سعد الهی*، مجله آیین میراث، شماره ۵۳، صص ۶۷-۹۷.
- ۹- حکیم الهی، سعدالدین، (سده دهم هجری)، *مجموعه رباعیات*، نسخه خطی شماره ۱۷۰۶۳، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ۱۰- _____، (سده دهم هجری)، *سفینه سعد الهی*، نسخه خطی شماره ۵۳۴، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ۱۱- خلیل شروانی، جمال، (۱۳۷۵)، *نزه‌المجالس*، تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: علمی.
- ۱۲- خیام، عمر بن ابراهیم، (۱۳۸۴)، *رباعیات خیام*، تصحیح، مقدمه و حواشی محمدعلی فروغی و قاسم غنی؛ همراه با ترجمه انگلیسی فیتزجرالد؛ به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی،

تهران: انتشارات ناهید.

- ۱۳ - درایتی، مصطفی، (۱۳۹۱)، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد ۲۳.
- ۱۴ - _____، (۱۳۸۹)، *فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ۱۵ - سعدی، مصلح بن عبدالله، (۱۳۷۹)، *کلیات سعدی*، تصحیح بهاء‌الدین خرّمشاهی، تهران: انتشارات دوستان.
- ۱۶ - صفاء، ذبیح الله، (۱۳۸۶)، *تاریخ ادبیات ایران*، تهران: فردوس.
- ۱۷ - عراقی، فخرالدین، (۱۳۶۳)، *دیوان*، تصحیح سعید نفیسی، تهران: سنایی.
- ۱۸ - غزنوی، سیدحسن، (۱۳۶۲)، *دیوان*، به تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات اساطیر.
- ۱۹ - کمال‌الدین اصفهانی، ابوالفضل، (۱۳۴۸)، *دیوان*، تصحیح حسین بحرالعلومی، تهران: دهخدا.
- ۲۰ - کیوان قزوینی، عباس، (۱۳۹۱)، *شرح رباعیات خیّام*، با مقدمه و حواشی نورالدین چهاردهی، تهران: نشر آفرینش.
- ۲۱ - گنجوی، مهستی، (۱۳۴۷)، *دیوان*، به کوشش شهاب طاهری، تهران: ابن سینا.
- ۲۲ - مشرف، مریم، (۱۳۸۹)، *جستارهایی در ادبیات تعلیمی ایران*، تهران: سخن با همکاری انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- ۲۳ - منزوی، احمد، (۱۳۴۹)، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، تهران: مؤسسه فرهنگی-منطقه‌ای.
- ۲۴ - مولانا، جلال‌الدین محمد، (۱۳۶۳)، *کلیات دیوان شمس تبریزی*، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: طلوع.
- ۲۵ - یلمه‌ها، احمدرضا، (۱۳۹۲)، *قصری‌قراری (بررسی و تحلیل هشت منظومه غنایی ناشناخته)*، تهران: شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی.